

3. Югай А.Х., Мираширова Н. А. “Общая психология” Т. ТГПУ. 2014
4. Ҳайдаров Ф. И., Ҳалилова Н. “Умумий психология”. Т.: “Фан ва технологиялар” марказининг босма хонаси: 2009.
5. Дўстмухаммедова Ш. А., Тиллашайхова Ш. А., Байқунусова Г. Ю., Зиявитдинова Г. З., “Ёш даврлари ва педагогик психология” – Дарслик. Тошкент. Низомий номидаги ТДПУ, 2020й.
6. Ғозиев Э. Ғ. Психология (Ёш даврлари психологияси) Т: Ўқитувчи. 1994й.
7. Абдурашулов Р.А. Ўқувчилар характерининг баъзи бир чиз-гилари ва типологик хусусиятлари.//Мақтаб ва ҳаёт.2003.
8. Абдурашулов Р.А. Ўқувчи спортчиларнинг индивидуал ва шахсий хусусиятлари. //Мақтаб ва ҳаёт. 2003.
9. Uralovich T. F. Conducting classes on fine arts based on information and communication technologies //International Engineering Journal For Research & Development. – 2021. – Т. 6. – С. 3-3.
10. Toshpulatov F. U., Turolova R. B. Games that develop children's interest in the profession based on game technology //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 4. – С. 487-491.

**МАҚТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛА ПСИХИК ТАРАҚҚИЁТИДА
ПРЕДМЕТЛИ-ВОСИТАЛИ МУҲИТНИНГ ЎРНИ**
*Нарбашева М.А., психол.ф.н., доцент ТерДПИ Психология кафедраси
мудир,*

Мақтабгача таълим ташкилотларида болалар фаолияти мазмунли ташкил этиш ҳамда уларнинг фаоллигини ошириш мақсадида турли ўйинлар, сайрлар, машғулотлар ташкил этилади. Улар махсус дастурлар асосида олиб борилади ва бунда албатта болаларнинг ёш хусусиятлари инобатга олинади. Шунингдек, болаларнинг ўзлари ташкиллаштириб ўзаро келишувлари асосида ўйнайдиган ўйинлари ҳам болаларнинг ҳар томонлама ривожланишлари, теварак атрофни билишлари учун хизмат қилади. Боланинг дунёга таъсир кўрсатишга бўлган эҳтиёжининг намоён бўлиши илк бор ўйинда шаклланади.. Илмий адабиётларда етакчи психолог олимлар Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Д.Б.Эльконинлар ўйин вазифаларини қуйидагича санаб ўтадилар:

- 1) шахснинг атрофдаги дунёга алоҳида муносабати;
- 2) боланинг субъектив фаолияти сифатида ўзгарадиган ва авж оладиган унинг алоҳида фаолияти;
- 3) болага ижтимоий берилган, ташкиллаштирилган ва у томонидан ўзлаштирилган фаолият тури (ёки дунёга муносабати);
- 4) ўзлаштиришнинг алоҳида мазмуни;
- 5) бола руҳиятининг ривожланиши рўй берадиган фаолият;
- 6) болалар ҳаёти «болалар жамиятини ташкил этишнинг ижтимоий педагогик шаклидир».

Ўйиннинг моҳияти шундан иборатки, унда натижа эмас, балки жараённинг ўзи ўйин ҳаракатлари билан боғлиқ кечинмалар жараёнининг ўзи муҳимдир. С.Т.Шацкий: «боланинг ўйини- ҳаётий лабораториядир»- деган эди. Бола ўйнайдиган вазиятлар тасаввур этилган бўлса ҳам улар бошидан кечирадиган туйғулар ҳақиқийдир.

Шу ўринда ўйинда фойдаланиладиган ўйинчоқлар, предметларнинг ўйин жараёнининг сермазмун бўлишига, атрофдаги тажрибаларни ўзлаштиришга бениҳоя таъсири ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Машҳур психолог олима Н.Н.Ладыгина-Котс ўз фарзандининг туғилгандан то 12 ёшгача бўлган даврини кузатиб борди ва ўз кундалигида ҳар бир янги ҳаракатларини, муносабатларини ҳулқини қайд этди. Натижада Н.Н. Ладыгина-Котс томонидан илк предметлар ёки ўйинчоқлар онанинг болага эмоционал муносабати билан қабул қилинишни исботлаб берди. Олиманинг ёзишича, гўдак ўйинчоқнинг ёнида ўз онасини кўра олмаса, унинг учун ялтироқ, ёрқин безатилган ўйинчоқ ҳам аҳамиятли бўла олмайди. Гўдакларда кейинчалик ўйинчоқ ва предметлар қизиқиш уйғота бошлайди, чунки бола атрофда онасидан ўзгалар ҳам мавжудлигини идрок эта бошлайди. Шу тарзда болалар ўйинчоқлари кўп бўлса ҳам, ёки бир нечта ўйинчоқлари бўлса-да ўйинчоқлар ўрнида турли предметлардан фойдаланиб ўйинларни ташкил эта бошлайди.

Биз тадқиқотимизда машҳур психолог олима С.Л. Новоселова ва унинг лабораториясида олиб борилган тадқиқотлар йуналишига мувофиқ 4-6 ёшдаги болаларнинг ўйин фаолиятларида предметли – воситали муҳитнинг аҳамиятини тажриба ишларимизда ўрганишга ҳаракат қилдик.

Тажриба Термиз шаҳридаги 21-МТТ ўрта, катта ва тайёрлов гуруҳ тарбияланувчилари билан олиб борилди.

Тажрибадан олдин болалар билан суҳбатлар ташкил этилди. Суҳбатда болалардан қандай ўйинчоқлари борлиги, кўпроқ қайси ўйинчоғи билан ўйнашини боғчадаги ўйинчоқлардан қайсилари ёқишини, ўйинчоқлари мабодо бўлмаса нималар билан ўйнаш мумкинлиги ҳақида сўраб билиб олдик. Суҳбатда қатнашган болалардан аксарияти уйдаги ўйинчоқларини санаганда 5-6 та билан кифояланди, боғчадаги ўйинчоқларни кетма –кет санай олдилар, 47 нафар боладан 21 нафари ўйинчоқ бўлмаса унга ўхшаш буюмлардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида тўхталдилар.

Масалан, Бекзод (5,2 ёш) шоколад қутиси, шарбатнинг бўш қутиси, конфет қутиси шампун идишларидан мақсадли фойдалана олди. Умида (5 ёш) эса атирлардан бўшаган коробкалардан уй (дом) ясашга киришиб кетди ва узок вақт шу сеvimли коробкалар билан ўйнай олди. Яна икки қизалок хонадаги ошхона жиҳозлари сифатида фойдаланиш мумкин бўлган предметлар билан чиройли ўйин ташкил этди. Ўйин давомида улар баъзи предметларга шартли ном бериб улардан унумли фойдаланди.

Гуруҳ болалари кичик ёстикчаларни севиб ишлатишлари уларни биргина ана шу турли рангли ёстикчаларни гоҳ поезд, гоҳ гараж ва автомобил, гоҳ девор ва ҳовли, гоҳ автобус сифатида ўйинларда фойдаланишлари болаларда жўшқинлик кайфиятини намоён этди. Болалар ўйинлари давомида ёстикчаларни катта- кичиклигига кўра рангига кўра танлаганлиги ва шу белгиларига кўра ёстикчаларга вазифалар юклаб

фойдаланишлари, уларнинг фантазиялари, нутқлари ва тафаккурлари ривожига ўз таъсирини кўрсатади. Ўйинлар давомийлигига назар ташланганда болаларнинг биргаликдаги ўйинлари узоқроқ давом этганлигини кўрдик.

Бу ерда болалар “туёки поездда саёҳатга чикдилар. Поездда йўлга тушдилар, тўхтаганда йўлда овқатландилар, яна поездларига чиқиб манзилларига йўл олдилар” ўзаро келишувга кўра вагонларга чиқишда навбат кутиб рангига қараб жой танладилар ва ҳ. Бундан кўриниб турибдики, болалар учун махсус турдаги ўйинчоқлардан ташқари худди шу турдаги предметлар (ёстиқчалар, кичик гиламчалар каби) ҳам мазмунли ўйинлар ташкил этиши учун зарур бўларкан. Айнан бу каби предметларнинг мавжудлиги болалардан топқирлик билан хаёлан ўйинлар уюштиришларига имкон яратади.

Бу эса ўз навбатида болалардан ўзига хос билимлар, малакаларига эга бўлишини, ташкилотчилик қобилиятларини намоён этишни талаб этади.

Тажриба давомида эндигина 3 ёшдан ўтган қизалоқнинг ўз тажрибасига таяниб тайёрлаган «беланчак ва чақалоқ» ўйинчоғи бизнинг диққатимизни тортди.

Фарангиз оқ қанд қутисидан беланчак ўрнида, маркер қаламидан чақалоқ, турли мато қийқимларидан эса рўмол, чойшаб, кўрпача кабилар ясаган. Чиройли қилиб беланчакни безатган ва унга алла айтмоқда.

Демак, ўйинчоқлар ўрнини босувчи предметлар болаларни фаолликка чорловчи, ижодкорликка ундовчи восита бўла олади.

Бекзоддан (5,2) шарбат қутисидан қайси ўйинларда қандай фойдаланиши мумкинлигини сўралганда қуйидагича жавоб берди:

«Бу қутичадан “дўкон-дўкон” ўйнаганда, “машина”, “камаз” бўла олади, кўп бўлса улардан уй қуриш мумкин, яна “заправка” ўйнаса бўлади, агар бу ерини (тепа қисмини кўрсатиб қирқиб олса ва бу еридан (ён қисмидан) ипми, симми ўтказсак челак бўлади, сув ташиймиз, яна бундай қилиб тенг икки қисмга ажратиш назарда тутилди “прицеп” бўлади ва ҳакозолар. Юқоридаги жавоб мазмунидан кўриниб турибдики, болага «энди кераксиз ташлаш мумкин» дейилган предмет ҳам қанчалик зарур ўйин воситаси бўла олади ва бу болалар ўйинининг мазмунини бойитишга хизмат қилади.

Яна бир кизик тажриба:

Гурухларда боғча опаларнинг болалар билан биргаликда тайёрлаган ўйинчоқлар ўрнини тўлдирувчи предметлар мавжуд булар, мато қийқимлари, пахта, “папье-машье” ёрдамида дунёга келган мева ва сабзавотлар, нон ва нон маҳсулотларнинг макетларидир.

Болажон учун бу каби предметли воситали муҳитлар кун давомида ташкил этиладиган мазмунли сюжетли-ролли ўйинларининг воситалари бўла олади.

Қизалоқлар «мева ва сабзавотлар» ёрдамида бозорда сотувчи ва харидор сифатида ўзларини ҳис қилмоқда, савдо давомида эшитган ва кузатган тажрибаларини амалда қўлламоқда, хаёлан қилган харидлари учун пул тўлаб,

кайтим сўрамоқда, энг қизиғи, бир кўринишдаги предмет бир гал редиска, бир гал олхўри, бир гал эса гилос бўлмоқда. Бу эса болалардан кузатувчанлик, мустақил фикрлаш ва ўзига хос билимни талаб этади. Ўйин давомида болалар ўзаро ролларни тақсимлаб, галма-гал ролларни алмаштириб яна –ўйинларни давом эттирдилар. Ўйин мазмуни ниҳоятда бой, сермазмун бўлганлигини кузатдик.

Шунингдек, болалар «меҳмон-меҳмон» ўйинида қизиқарли суҳбат ва илтифотлар муаллифи бўлишди, бу орқали болалар миллий қадриятларни ўзлаштириш имкониятига эга бўлдилар.

Тарбиячи опалар ва болаларнинг ўзлари тўплаган «кераксиз» қутичалар ёрдамида «дўкон- дўкон» ўйини чиройли авж олди, айниқса болаларнинг атир-упалар ҳақидаги тушунчалари, билимлари сотувчини биров шошириб ҳам қўйди.

Харидорнинг сотувчидан “орфлейм”шампунларингиз борми, қуруқ сочга шампун беринг, “эркаклар учун духи кўрсатинг” каби мурожаатлари жуда қизиқарли бўлди. Тажриба давомида бу каби ўйинларни кузатиб болалар ўйинларида ижтимоий турмушни акс эттириши, инсонлар орасидаги муносабатларни ўзлаштиришлари ва зарур вазиятларда қўллай олишлари каби малакалар, кўникмалар шаклланаётганлигини гувоҳи бўлдик. Демак тажриба жараёнида кузатувларимиз шунини таъкидладик, болаларнинг фаоллигини оширишда предметли воситали муҳитни аҳамияти катта эканлигини ва ўйин муҳитини яратишда бунга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Тажрибамиз натижаларига кўра қўйидаги хулоса ва тавсияларни келтириб ўтаемиз:

-Боланинг ҳар томонлама ривожланиши зарур билимлар, кўникма малакаларини ўзлаштиришлари учун ўйин фаолияти мазмуни жуда муҳим ўрин тутди.

-Болалар ўйинлари мазмунан бой бўлиши бутун ўйин давомида боланинг фаоллигини таъминлаш учун предметли воситали муҳитнинг аҳамияти беқиёсдир.

-Болалар ўйинларини тўғри ташкил этиш учун предметли воситали муҳит яратиш зарур.

-МТМларда, оилада ҳам предметли воситали муҳит яратиш учун зарур шарт шароитлар яратилиши лозим.

-предметли воситали муҳитда болаларда ижтимоий фаоллик, ижтимоий ролларни ўзлаштириш, предметлар ҳақидаги тушунча ва билимни кенгрок тушуниш, шахслараро муносабатларда ўзига хослик кабилар шаклланиши самалироқ кечади.

-предметли муҳит ва ундан тўғри фойдалана олиш бола шахси шаклланиши учун муҳим омил бўла олади. Юқоридаги хулосаларга таяниб қўйидаги тавсияларни таклиф этмоқчимиз:

- Ўйинчоклар қаторида албатта ўйинчоклар ўрнини босувчи предметлар бўлиши лозим;

-МТМларда болаларнинг ёш хусусиятларини инобатга олган ҳолда предметли воситали муҳит яратилиши зарур;

- Оилада болалар учун махсус ўйин бурчаги ташкил этилиши мақсадга мувофиқдир;

- Оила шароитида ҳам албатта предметли воситали муҳит яратилиши бола психик ривожига учун муҳим шартлардан бири деб қаралмоғи зарур;

-МТМда ва оилада предметли воситали муҳит яратиш учун зарур шарт –шароитлар бўлмоғи лозим.;

- Предметли воситали муҳитни яратишда педагоглар ота –оналар ижодкорлик билан ёндошишлари керак;

- Болаларнинг ўйинлари мазмунини педагоглар, ота –оналар кузатиб боришлари лозим. Зарур ҳолларда бола(лар)дан ўйин сюжетини изоҳини сўраш боланинг фаоллигини ўрганишга ёрдам беради;

- болалар ўйинларида вақти- вақти билан катталарнинг (педагоглар, ота –оналар) иштирокини болаларга завқ бағишлайди ва уларни янада фаолроқ бўлишга ёрдам беради.

Адабиётлар:

1. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси Т.,1990
2. Новоселова С. Л. Игра дошкольника. М.,1989
3. Эльконин Д.Б. Психология игры. М.,1999
4. Широкова Г.А. , Жадько Е.Г. Практикум для детского психолога. Ростов-на-Дону 2007
5. Норбошева М.О. Болалар психологияси ва психодиагностикаси Т.,2021
6. Норбошева Мақсуда. Таълим-тарбияда миллий кадриятлар ва маънавий тарбия анъаналаридан самарали фойдаланиш ж: Мугаллим ҳам узликсиз билимлендириу. Илмий-методик журнал - 2020-№3. б.112-116
7. Нарбашева М.А., Бобокелдиева А.А. Народные игры в контексте проблемы обогащения психического развития ребенка . ж. Педагогическое образование и наука, 2020, № 1 с.137-141
8. Нарбашева М.А. Игра человеческой жизни и развитии ребенка\\ ж. Психология №2 2014 с.72
9. Норбошева М.А. Оилавий муносабатларнинг таълим-тарбия самарадорлигига таъсири. Ж. Таълим ва инновацион тадқиқотлар, 2021 –махсус сон, 165-170 б
10. Uralovich T. F. Conducting classes on fine arts based on information and communication technologies //International Engineering Journal For Research & Development. – 2021. – Т. 6. – С. 3-3.
11. Toshpulatov F. U., Turoпова R. B. Games that develop children's interest in the profession based on game technology //Science and Education. – 2021. – Т. 2. – №. 4. – С. 487-491.

OLIY TA'LIM TALABALARIDA TAFAKKUR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK SABALARI

***Mardonov Erkin Xasanovich.Termiz Davlat Pedagogika instituti.
Psixologiya kafedrası o'qituvchisi.***